

## ЕСТЕТИЧНІ ТА ХУДОЖНІ АСПЕКТИ СКОВОРОДИНСЬКОЇ ГОРАЦІАНИ

Т.С.Шевчук

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

*У статті аналізується нарративний прогрес Горацієвого дискурсу в ліриці Г.Сковороди 60-их років XVIII ст. як феномен, що дотепер не отримав відповідної наукової оцінки. Окреслюється парадигма художньої рецепції Г.Сковородою лірики Горація, формами котрої стали: парафраза, художня переробка, ремінісценція, стилізація (пародія), алюзія, вільна варіація.*

*В статье анализируется нарративный прогресс Горациевого дискурса в лирике Г.Сковороды 60-х годов XVIII в. как феномен, который до настоящего времени не получил соответствующей научной оценки. Очерчивается парадигма художественной рецепции Г.Сковородою лирики Горация, формами которой стали: парафраза, художественная перделка, реминисценция, стилизация (пародия), аллюзия, свободная вариация.*

Антична спадщина стала фундаментом естетичного світобачення української філософсько-естетичної думки XVIII ст., зокрема заклала основи естетико-філософського світогляду Г. Сковороди. У поетичній ділянці його художнього доробку найбільш яскраво віддзеркалилися провідні мотиви творчості давньоримського поета, теоретика літератури й мислителя Квінта Горація Флакка (65 р. до н.е. – 8 р. до н.е.). Першим інтерпретатором його поезії та філософії буття в історії української літератури став Г. Сковорода. Літературна спадщина давньоримського митця відобразилася у його ліричних творах, уміщених у листах початку 1760-х років, створених у найактивніший період його письмового спілкування зі своїм молодим другом М. Коваленським. Причиною звернення Г. Сковороди до творчості античного класика було щире бажання прищепити учневі любов до «грецьких муз» і добросочесності, навчити його досконалому володінню латиною та основ поетичного мистецтва. Лірика давньоримського поета як неперевершений взірець форми й стриманої філософії буття якнайбільш корелювала з цією метою. На початку 60-х років XVIII ст. Г. Сковорода вдався до безпосередньої інтерпретації XVI та X оди з другої книги пісень Горація, вказавши на першотвори як джерело натхнення. У його листах цього ж періоду також містяться численні стилізації, алюзії та ремінісценції з поетичного доробку К.Г. Флакка, розкидані у прозових спостереженнях і віршованих посланнях, переважна частина яких ще не була предметом окремого наукового інтересу.

Студіювання особливостей відображення мотивів Горація у ліриці Г. Сковороди 60-х років XVIII ст. залишається актуальною ділянкою сучасного літературознавства. Власне, «сковородинівською гораціаною» пропонуємо називати суму безпосередньо й опосередковано імплікованого в поезію Г. Сковороди Горацієвого дискурсу. В першій половині XX століття вчені (С. Дложевський, М. Маслов, А. Музичка, П. Попов, Д. Чижевський) зупинялися на аналізі інтерпретації Г. Сковородою художніх особливостей двох од Горація та новолатинського поета Сідронія Гозія, але не вказували на систематичний характер імплікацій Горацієвих ідеологем у його поезії 1760-х років, на що були об'єктивні причини. У повному обсязі епістолярна спадщина Г. Сковороди, в якій містяться численні відсилання до художніх образів та ідеологем доробку Горація, була перекладена з латинської мови П. Пелехом тільки в середині XX ст. для ювілейного видання творів Г. Сковороди, яке планувалося видати 1944 року, але воно не побачило світу через історичні обставини. Листи мислителя стали доступними широкому читацькому загалові тільки після виходу видання його творів 1961 року.

У другій половині минулого століття увага науковців концентрувалася на Сковороді-теоретику вільного художнього перекладу (Й. Баглай, І. Іваньо, Н. Корж, Т. Пачовський).

Особливості функціонування Горацієвих ідеологем у ліриці Г. Сковороди окреслювались у роботах Ю. Барабаша, Л. Ушкалова, О. Циганок, однак вони не мали узагальнюючого характеру. Отже, незважаючи на пильний інтерес учених до перекладацької спадщини Г. Сковороди, його зацікавленість творчістю Горація переважно висвічувалася на рівні художньої інтерпретації зазначених двох од давньоримського класика. На початку XXI ст. назріла нагальна потреба нового наукового прочитання перекладацької лірики Г. Сковороди, зокрема розширення існуючих уявлень про межі сковородинівської гораціани з використанням методологічних засад порівняльного літературознавства. Наукову новизну цього дослідження становить окреслення парадигми художньої рецепції Г. Сковородою лірики Горація, формами якої стали: парафраза, художня переробка, ремінісценція, стилізація (пародія), алюзія, вільна варіація. Низка ремінісценцій, окреслених у статті, отримала наукове осмислення вперше. Завдання дослідження передбачають відображення нарративного прогресу Горацієвого дискурсу в ліриці Г. Сковороди 60-х років XVIII ст. у хронологічній послідовності з аналізом внутрішніх причин звернення до етико-естетичних категорій, що фігурують у творчості давньоримського митця.

Чим Горацій так приваблював Г. Сковороду, котрий дав йому визначення «римського пророка», коли вдруге звернувся до художньої інтерпретації XVI оди останнього? Відповідь зрозуміла – художнім смаком, неперевершеною поетичною майстерністю і близькістю філософсько-естетичних уподобань, реалізованих в *aurea mediocritas* (філософія «золотої середини») давньоримського митця. Є багато спільного й у життєвому шляху Горація та Г. Сковороди, адже обидва – вихідці з бідних родин, які завдяки своїм талантам (поетичному та музичному) були наближені до найвищих кіл державного керівництва великих імперій (Августа/Єлизавети). Обидва були наділені мистецьким хистом і сповідували принцип «задоволення малим», свідомо віддалившись від двірцевих інтриг. Горацієва теорія «золотої середини» стала творчим імпульсом, який сприяв засвоєнню та розвитку Г. Сковородою ідеї розумної поміркованості й «задоволення малим».

Про зацікавленість українського мислителя філософією буття та «мистецтвом поезії», декларованим у творчості античного поета, свідчать відповідні численні посилання й відгуки у його художній та епістолярній спадщині. Як відомо, у знаменитому «Посланні до Пізонів» Горацій проголосив поєднання приємного з корисним головним естетичним критерієм мистецтва:

aut prodesse volunt aut delectare poetae	або корисними бути, або чарувати бажають поети
aut simul et iucunda et idonea dicere vitae.	або те й інше: корисне разом із приємним
<...>	
omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci	усіх об'єднає той, хто змішає приємне з корисним
lectorem delectando pariterque monendo.	Повчаючи водночас й розважаючи

(1)

підрядковий переклад

У листах Г. Сковороди до М. Коваленського раннього періоду знаходимо опосередковані відсилання (парафрази) до естетичної програми давньоримського теоретика (в пер. з лат. П. Пелеха): «Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (в якій мірі я їх ціную, мені нема потреби говорити тобі) і тією гуманітарною літературою, яка, якщо залишити в стороні сицилійські жарти, як кажуть, *надихає на все прекрасне і корисне* (виділено нами – *Т.Ш.*), – то в моїй душі утверджується така любов до тебе, яка зростає з кожним днем <...>» (2, 226). Як бачимо, Г. Сковорода не цитує Горація прямо, оскільки

засвоєння згаданого естетичного критерію відбувалося крізь призму численних адептів Горацієвої творчості (новолатинських поетів), через настанови авторів шкільних поетик Києво-Могилянської академії й відповідало загальним естетичним пошукам доби бароко – *розважаючи повчати*.

Що є прекрасним та корисним для Горація і що вкладає у сенс цього поняття Г. Сковорода? Для характеристики категорії перший вживає прикметник *dulcis*, тотожний поняттю солодкий, привабливий, приємний. Все, що *усолоджує* слух, почуття, емоції, перебуває у сфері Прекрасного, але воно втрачає вагу і впливовість без поняття *utilis*, котре наділене значенням корисний, придатний, вигідний. Звернення до категорії *утилітарного* у Горація не означає зведення мистецтва поезії до детермінованого наслідування дидактичної мети. «Поезія була народжена до усолодження духу», – наголошує він у маніфестаційному «Посланні до Пізонів», при цьому береться «відкрити», що ж «творить» та «годує» поета:

scribendi recte sapere est et principium et fons. Перед тим, як писати, навчися мислити

rem tibi Socraticae poterunt ostendere chartae філософська спадщина в цьому тобі

допоможе

verbaque provisam rem non invita sequentur. За думкою вислови прийдуть самі собою

(1) *підрядковий переклад*

Поєднання *природного хисту з наукою*, підкреслює античний теоретик *ars poëtica*, є запорукою справжнього поетичного витвору, а їх роз'єднання робить твір недосконалим.

В одному з перших листів до М. Коваленського (від 9 липня 1762 року) Г. Сковорода закладає основи естетичного світобачення свого учня у порадах і настановах щодо благочестивого життя, які розкривають і естетичне світосприйняття самого мислителя. Витоки справжнього благочестя він бачить у античній культурі. Сам, як людина благочестива, любить талановиту молодь, котру, підкреслює він, Ісократ називав «дітьми божими». Г. Сковорода постійно апелює до прикладів з архетипових ситуацій античної давнини для відображення й розуміння актуальних сучасності проблем на рівні «вічних питань»: взаємостосунків, любові до істини, дружби, ставлення до Прекрасного. У п'яти «благочестивих грецьких сентенціях», виокремлених для юнака у згаданому листі, фігурують основні категорії античної культури:

- «софія» (мудрість), що у розумінні Г. Сковороди тотожна поняттю «наука»;
- «доброчесність» (лат. – *virtutis*), сповідування якої забезпечить повагу і власну гідність;
- «дружба», що є «справжнім скарбом», а за висловом Сенеки, наведеним Г. Сковородою, «ніщо так не радує, як справжня дружба»;
- «прекрасне», ідентифіковане з «важким»;
- «зле», шлях до якого, – підкреслює він, – вельми короткий.

Г. Сковорода близький до Горація у розумінні зв'язку категорії Прекрасного з наукою (або мудрістю), яку так само дорівнює «корисному» (у пер. П. Пелеха): «Немає години, не придатної для занять корисними науками, – пише він, – і хто помірно, але постійно вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха. <...> коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним» (2, 221). Отже, у розумінні Г. Сковороди Прекрасне є «важким» через необхідність наполегливої праці над самовдосконаленням, постійних занять «корисними науками», які для людини розвинутої є «втіхою», а не прокляттям.

Як відомо, парафразою є переказ своїми словами чужих думок. Лист Г. Сковороди з наведеними міркуваннями був написаний латиною, що дозволило зіставити з оригіналом висловлену двома митцями думку стосовно зв'язку категорії Прекрасного з Корисним і виявити певні дефініції, котрі містяться у семантичному навантаженні обраних понять. Для характеристики категорії Прекрасного давньоримський поет уживає прикметник *dulcis*

(солодкий, привабливий, приємний), а Г. Сковорода – поняття *pulchre*, що має значення «красивий», «благородний», «вишуканий». Для дефініції категорії Корисного митцями було застосовано однакове поняття *utilis* (корисний, придатний, вигідний). Отже, на естетичному рівні розуміння категорії Прекрасного давньоримським митцем фокусується на *усолодженні* слуху та почуттів, емоцій, а для українського поета переважає *одухотворений і величний* ефект естетичного впливу художнього твору.

Знайомство Г. Сковороди зі спадщиною Горація не обмежалося вивченням теоретичних викладок про закони художньої творчості. Філософ-поет був добре обізнаний зі збірками од давньоримського класика й активно вдавався до їх художнього осмислення і переспівування. XVI оду Горація з другої книги пісень ним було витлумачено двічі: спершу з педагогічною метою у листі до М. Коваленського від 1762 під назвою «De animi tranquillitate» («Про спокій душі»), запозиченою у Плутарха. В цій інтерпретації Г. Сковорода прагнув дотримуватися метричних ознак претексту й відтворив малу сапфічну строфу 11-складовим силабічним віршем (5+6). Зміст оди був переданий тільки на ідейному рівні, провідні художні образи, навпаки, отримали нове, осучаснене забарвлення, що дозволяє її класифікувати як *художню переробку*. Г. Сковорода написав (у пер. П. Пелеха): «Це я переклав майже експромтом, дуже швидко, слідкуючи тільки за тим, щоб, наскільки це було для мене можливим, передати дух автора, не дбаючи про красу стилю» (2, 259). Він додав низку корисних порад адресатові, як слід розуміти ті чи інші вислови, куруючи його перекладацькі спроби. Фраза «Ти можеш, якщо тобі до вподоби, змінити і почати з інших слів» (Там само) свідчить про те, що ту ж оду перекладав і М. Коваленський у листах до Г. Сковороди, котрі не збереглися. У власному латиномовному вірші Г. Сковороди «Ти питаєш: якщо щастя життя...» (створення якого датоване тим самим часовим відрізком) з'являється типові для образної системи XVI оди Горація образи кораблів і колісниць, на яких люди мчаться підкорювати світ. Вони є яскравим прикладом *ремнісценції* як мимовільного відтворення чужих образів унаслідок активізації асоціативної пам'яті.

Осмислення X оди Горація (Liber II) Г. Сковородою залишилося майже недослідженим у літературознавстві, оскільки ця цінна знахідка виявилася досить пізно. Вперше відомості загального характеру про неї оприлюднив 1960 року П. Попов у «Радянському літературознавстві» (3, 101 – 107), після чого спеціальні дослідження з цього питання не публікувалися. Переспів античного твору розміщений на звороті листа до М. Коваленського від початку січня 1763 року, що означає послідовне продовження їх поетичних вправ із лірикою давньоримського класика. В інтерпретації X оди український митець позбавляється всіх ознак античної давнини й передає ідеї Горація у монотеїстичному християнському контексті, замінюючи певні образи ближчими до східнослов'янської ментальності. Г. Сковорода зберігає метричні особливості оди, зупиняється на розкритті філософії «золотої середини», трактує її як «свята умеренность», і робить акцент на ідеї людського щастя. Такий підхід також дозволяє віднести характер рецепції цього твору до *художньої переробки* (див. детальніше: 4, 400-410).

В епістолярній і художній спадщині Г. Сковороди 1763 року зустрічаються й численні стилізації Горацієвого літературного доробку, які дотепер не були предметом окремого наукового інтересу. О. Циганок у монографії «З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI – XVIII ст.» (1999) зазначила факт художньої стилізації творчої манери Горація на прикладі «пародіювання» його II епода «*Beatus ille, qui procul negotiis...*» Г. Сковородою (5, 82). Зауважимо, що окрім вказаного еподу, в епістолярній ліриці українського мислителя зустрічаються й інші стилізації Горацієвих віршів (IV та XIV оди з першої книги пісень та X еподу), які будуть розглянуті згідно з хронологічним порядком звернення до них митцем.

Є всі підстави стверджувати, що латиномовний вірш Г. Сковороди, вміщений у листі до М. Коваленського від січня (лютого) 1763 року, генетично сягає корінням IV оди Горація «Звільняючись від зимівки...» (Liber I). Вірш є самостійним і довершеним твором Г. Сковороди, проте, знову-таки написаний з педагогічною метою, складається із свідомих відсилань до певного літературного прототипу з розрахунку на ерудицію читача. Так,

алюзією (натяком) на IV оду стає власне назва твору, написана, на відміну від самого вірша, книжною українською мовою: «Да не будет бѣгство ваше в зимѣ...», а його початок корелює з назвою означеної оди Горація.

Як відомо, пародіювання претексту виявляється в наслідуванні зовнішніх формальних ознак його стилю (у подібності композиції) та на всіх мовних рівнях (лексичному, граматичному, фонетичному, фразеологічному тощо). Обидва вірші написані латинською мовою з використанням дактилічного гексаметру, але у Г. Сковороди він складається не з двадцяти, а з вісімнадцяти рядків. Відчутним відгомонам Горацієвої оди є згадка про «моряка», який «не відв'язує човна», «поки лютує зима», а чекає на «лагідну погоду» й «тиху весну». В оді ж давньоримського поета читаємо: «тягнуть на блоках висушені днища», що є результатом відновлення мореплавства навесні. З одного боку, для Слобожанської України, де народився і жив Г. Сковорода за тих часів, мореплавська проблематика не була актуальною, що зумовлено специфікою регіону і поява образів «небезпечного моря», «моря взимку», «гавані» може бути пояснена безпосереднім відтворенням особливостей чужої культури під впливом художньої образності поезії, написаної у відповідній атмосфері. З іншого ж боку, мореплавна метафорика як суттєва складова античної поезії органічно увійшла у спосіб мислення культурних діячів барокової доби, тому концепти «море», «гавань», «вітрила», «керманіч», «корабель», «човен» стали прецедентними феноменами лірики Г. Сковороди. В аналізованих віршах також функціонують спільні концепти «вогонь», «туман», «смерть», але їх ужито в принципово відмінному контексті.

Вважаємо, що окремою поетичною вправою, спрямованою на переспівування або інтерпретацію лірики Горація, є створений латинською мовою вірш Г. Сковороди «И сѣд, учаще при брезѣ... та ін. с корабля», вміщений у листі до М. Коваленського від другої половини лютого 1763 р. Зіставлення цього вірша з XIV одою Горація з першої книги пісень «О корабель, віднесуть тебе в море знову...» («O navis, referent in mare te novi...») демонструє виразні збіги на семантико-концептуальному рівні з ознаками полемічного характеру в скворородинівському творі. В обох поезіях йдеться про небезпеку відчайдушного плавання по морях, хвилі якого асоціюються з пристрастями світу, жагою пригод і честолюбством. В оді Горація образ прогнилого корабля проектується, за визначенням Квінтіліана, на римську державу. Г. Сковорода зміщує акцент у площину екзистенційного світорозуміння та духовних пошуків людини, «човен» якої (*gratis*) закликає триматися гавані далекого від турбот світу добродісного життя.

В іншому латиномовному вірші Г. Сковороди, адресованому М. Коваленському в листі від 7 липня 1763 року, знаходимо низку опосередкованих образів, які виступають константами міфопоетичного простору творчості Горація: шаленого вітру Австра та небезпечної за часів його вірування затоки Адрія. Вірш Г. Сковороди складається із запитань про напрям роздумів свого адресата, містить корисні поради щодо плідного проведення часу, а його ідейне навантаження розвивається в контексті висловлених попередньо міркуваннях: не спокушати долю, утримуватися від пристрастей світу, що, як визначив мислитель в одному з листів, є «найпрекраснішою і найспокусливішою блудницею». Введення алюзій з Горацієвої лірики має на меті проведення паралелі між образами розгубленого у негоді моряка й охопленою турботами та мирською суєтністю людиною, котра втрачає орієнтири у «життєвому морі». Образи моряка, Австра, Адрія, корабля, керма у стилізованому творі Г. Сковороди виступили міфопоетичними еквівалентами звичайних життєвих проблем і ситуацій. Численні міфологічні чи історичні паралелі, проведення яких є загальним місцем барокової поезики, активно вживалися митцями як ілюстрації, були «методом доказу» (О. Панченко), що демонстрував тлінний характер буття сакральними християнськими значеннями. За визначенням Л. Софронової, античні міфологічні структури були позбавлені автентичних смислів, але активно сприяли «розвитку загальної тенденції бароко – одне передавати через інше, у відмінному вбачати спільне, углядіти в усьому численні відбитки» (6, 173).

У листі до М. Коваленського від травня (червня) 1763 року Г. Сковорода складає

латинською вірша, присвятивши його учневі, в авторських коментарях до якого значиться: «Повернувшись зі школи, я твердо вирішив докладно поговорити з тобою про пороки черні і зразу ж написав ці вірші, взявши за зразок Флакка» (2, 320). Наведена фраза є документальним свідченням того, що Г. Сковорода свідомо звертався до стилізацій творчої манери Горація і дає підстави переконливо стверджувати наявність великої кількості алюзій і ремінісценцій, які генетично сягають саме Горацієвих ідеологем. Їх великий обсяг в епістолярній ліриці Г. Сковороди вкотре доводить ідейне педагогічне підґрунтя стилізованих поезій, які написані з метою засвоєння головних художніх прийомів на практиці та їх рецепції адресатом у творчому, а не примусовому порядку. Так, перші два рядки латиномовного вірша Г. Сковороди «*Beatus ille, qui fugit negotia, / ut prisca christiana gens*» майже дослівно відображають початок горацієвого еподу «*Beatus ille, qui procul negotiis, / ut prisca gens mortalium*», але подальший розвиток сюжетної лінії буде позначений суттєвими модифікаціями дискурсу претексту.

Востаннє Г. Сковорода звернувся до лірики Горація 1765 року, вдруге інтерпретуючи XVI оду. На цей час відбулися радикальні зміни соціального статусу мислителя: після остаточного звільнення з Харківського колегіуму 1764 року через наклепи та пересуди колег з приводу його стосунків з М. Коваленським, в яких учене товариство волило бачити щось непристойне, у нього розпочався період іншого способу життя, пов'язаного з мандрюваннями та пошуками істини. «Демон печалі», «біс меланхолії» (2, 338), або інакше кажучи, стан депресії час од часу оволодівав митцем після розлуки з другом та іншими талановитими учнями колегіуму, що спричинило появу у поетичній творчості Г. Сковороди тих років концептів «скука», «тоска», «печаль».

У такий складний для себе час митець знову повернувся до XVI оди Горація, з якої розпочиналася його художня рецепція творчості класика давньоримської поезії, та переосмислив її знову в якісно новому ключі. Оду було відтворено силабо-тонічним віршем (восьмистопним хореєм з чоловічою римою у дворядковій строфі). Дослідники оцінюють її як «вільний переспів» (Т. Пачовський), «вільну переробку» (Й. Баглай), що «не має близького відношення до оригіналу» і «взагалі не є перекладом» (Д. Чижевський). Відмова від дотримання метричних ознак оригіналу, що пояснюється загальним тяжінням Г. Сковороди до народного вірша (близького за розміром до силабо-тоніки); новаторське для свого часу використання чоловічої рими; активне барокове забарвлення твору (перебільшені характеристики, перенавантаження окличними й питальними реченнями, введення образів гною, робаків); загальний трагічний пафос; відхід від норм давньої книжної словесності через вживання численних українізмів – усе це робить другу інтерпретацію *carminae* давньоримського класика, що увійшла до складу збірки Г. Сковороди «Сад божественних пісень», вільною варіацією за мотивами XVI оди Горація (див. детальніше: 7, 20-35).

Проведене дослідження переконало нас у тому, що у 60-х роках XVIII ст. для Г. Сковороди художній доробок Горація і головні тези його знаменитої філософії «золотої середини» були чи не головним матеріалом для поетичних вправ, естетичних роздумів і повчань, які послуговували поштовхом для розвинення власних переконань у руслі моральної проблематики, роздумів над категоріями *Прекрасного/Потворного, міри/надмірності, добра/зла*, концептами *хвиль, моря, гавані, вогню, туману, смерті* через універсальний характер пропагованих античним мислителем ідей, котрі відповідали загальним пошукам світової філософсько-естетичної думки. Поглиблений аналіз інтерпретованих творів демонструватиме механізм трансформацій, яких зазнав етико-естетичний дискурс поезії Горація, переосмислений згідно з комплексом естетико-філософських уподобань Г. Сковороди на мовностилістичному, метричному та ідейному рівнях.

1. [www.Horatius.ru](http://www.Horatius.ru) / *Ars poetica*.
2. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 т. – К., 1973. – Т.2.
3. Попов П. М. Нові сторінки літературної спадщини Г. Сковороди (Про переклад комедії Теренція «Брати» і невідомий переклад оди Горація) // Радянське літературознавство. – 1960. – № 4.

4. Шевчук Т.С. *Ars vitae* Горація (X ода, II) у художній інтерпретації Г.Сковороди // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. Збірник наукових праць. Вип. 7. – К., 2008.
5. Циганок О.М. З історії латинських впливів в українському письменстві XVII –XVIII ст. – К., 1999.
6. Софронова Л.А. Культура сквозь призму поезики. – М., 2006. (*Studia philologica*).
7. Шевчук Т.С. Горацій в художній рецепції Григорія Сковороди (два переклади VI оди) // Літературна компаративістика. – Вип. 3, Ч. II. – К., 2008.